

Kriminalita z antropologické perspektivy: možnosti a limity sociologické inspirace

Michal Růžička

Přehledové studie 07/13

Centrum aplikované antropologie a terénního výzkumu (CAAT)

Katedra antropologických a historických věd FF ZČU

www.caat.cz

© CAAT 2007

Úvod

Kriminalita a deviantní jednání patří mezi významné teoreticko-výzkumné oblasti v sociálních vědách, ale i v (sociální) politice. Podstatná část studijních oborů sociologie, zejména v anglosaském světě, nabízí svým studentům alespoň jeden rozšiřující kurz věnovaný sociologii deviantního chování. Zde jsou antropologové vystaveni před určitou výzvou, neboť tématu deviantního jednání je v sociokulturní antropologii věnováno podstatně méně pozornosti, než třeba v sociologii. A to i přes to, že antropologický výzkum v sobě, minimálně ve stejné míře jako výzkum sociologický, zahrnuje problém střetu odlišných hodnotových a normativních řádů¹. Freilich, Raybeck a Savishinsky se domnívají, že skutečnost virtuální absence tématu deviance v antropologických výzkumech a textech je důsledkem specifické historie oboru (1991a). Tradičně se antropologie zabývala nezápadními, početně malými společnostmi, přičemž se zaměřovala na vysvětlení *sociálního řádu* – sociální „neřád“ tak zůstal mimo její hlavní pozornost (Freilich, Raybeck, Savishinsky 1991a:1).

Požadavek zahrnutí deviantního jednání a kriminality do teoretické a výzkumné agendy sociokulturní antropologie možná bude patrnější s postupujícím posunem badatelské pozornosti antropologů od společností malých, „exotických“, „tradičních“, ke společnostem vlastním, (pozdě) moderním.

Studium sociální deviance a kriminality je mutli-paradigmatickým a multi-oborovým podnikem. Na tomto poli se mohou setkávat různé obory, jako je právo, sociální politika, sociologie, kriminologie, sociální geografie, sociální psychologie.

Cílem předkládané studie je představit některá konceptuální a teoretická východiska, která by mohla být chápána jako určitá výchozí platforma, odrazový můstek, pro studium sociální deviance a kriminality z antropologické perspektivy. Cílem předkládaného textu, který sám o sobě nepřináší nové poznatky, není poskytnout jednotný obraz, genealogii či nějaký ucelený epistemologicko-teoretický korpus, jako spíše poskytnout jeden z mnoha možných návrhů, jak přistupovat ke studiu deviance a kriminality z antropologické perspektivy.

¹ Přes to, že je sociální deviance v antropologii poměrně nevýraznou výzkumnou agendou, řada badatelů se jí zabývá, viz např. (Freilich, Raybeck, Savishinsky 1991) či (Parnell, Kane 2003).

Základní pojmy a teorie

Antropologii deviace chápou Freilich, Raybeck a Savishinsky jako „subdisciplínu antropologie s úzkými vazbami na sociologii“ (1991a: 1). Proto na následujících stránkách představím některé základní pojmy a koncepty, které se běžně uplatňují v sociologickém studiu deviantního jednání. Zaměřím se zejména na ty pojmy a koncepty, které by mohly být uplatnitelné ve výzkumu antropologickém.

Na prvním setkání kurzu Sociologie deviantního jednání (KSS/DEV) v letním semestru 2008 jsem provedl neformální anketu, ve které jsem studenty požádal o uvedení typických příkladů forem deviantního jednání. Z více než 50ti procent byly uváděny různé nemoci a poruchy z oblasti sexuality. Tento výsledek (byť nereprezentativní a) neformální ankety se tak zdál potvrdit existenci předporozumění, se kterým lidé k pojmu „deviace“ často přistupují. Toto předporozumění asociuje pojmy jako jsou „deviace“, „sociální deviace“ či „deviant“ s významy jako „úchylák“, „perverze“, „zvrácenost“ apod. Mezi další formy laického předporozumění může patřit představa, že „deviace“ je důsledek psychologické povahy jednotlivců. Pokud se pohybujeme na poli sociálních věd, budeme se spíše snažit porozumět deviaci jako sociálnímu fenoménu ukotvenému v určitém sociálním a kulturním kontextu.

Na obecné rovině se ve vědě používá pojem **deviace** v hodnotově neutrálním smyslu k označení jakékoliv odchylky od průměru, normy, struktury, či funkce. Pokud je předmětem zájmu sociálních věd lidské chování, resp. záměrné lidské jednání, které je navíc vždy alespoň do určité míry jednáním sociálním, hovoří se o *deviaci sociální*. Pojem **sociální deviace** se pak v sociálních vědách používá pro označení následujících forem jednání (dle Velký sociologický slovník 1996: 199; pojem „deviace sociální“):

- porušení nebo odchylka od nějaké sociální normy nebo od skupiny norem
- nerespektování požadavků, které na individuum nebo skupinu klade určitý normativní systém
- alternativní forma chování k předepsané nebo všeobecně akceptované normě

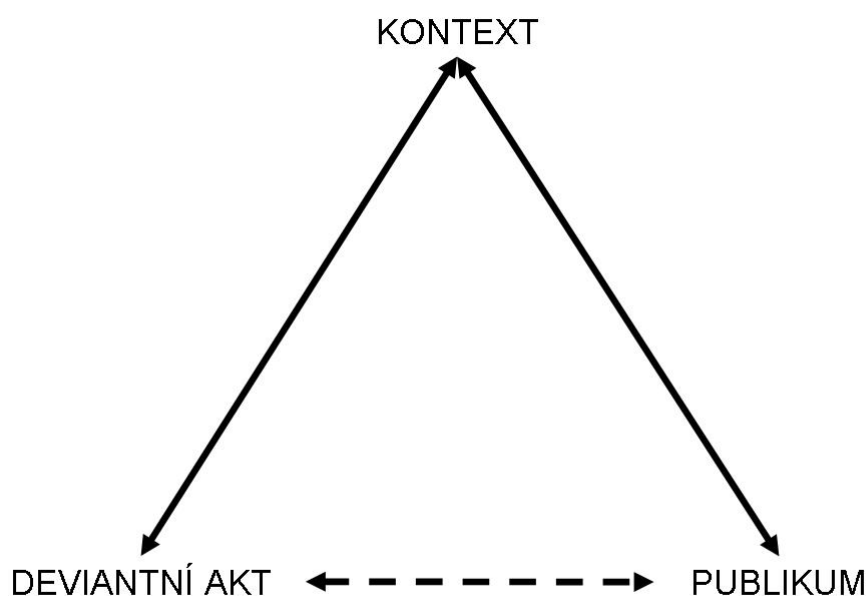
Pojem sociální deviace se nezdá být z antropologických pozic problematický. Antropologové se během svých výzkumů často setkávají s jednáním, které je v rozporu se společenskými očekávaními či normami společností, které studují. Deviantní jednání lze zkrátka chápat jako jakékoliv *transgresivního jednání*, tj. „jednání porušující“ či „jednání překračující určité hranice“.

Deviantní jednání se může odehrávat v soukromí, nebo na veřejnosti. Je to však vždy skupina, jejíž sdílené kolektivní normy byly porušeny. Je to pak tato skupina, kdo na

deviantní jednání, ať již *skutečné*, nebo jen *předpokládané*, nějakým způsobem reaguje. Aby mohlo nějaké jednání mobilizovat sociální reakce, tak se o něm musí ostatní členové skupiny nejprve dozvědět.

Proto je v rámci *procesu* sociální deviace důležitý nejen ten, kdo porušuje sociální normy, ale také nějaké *publikum*. Deviantní jednání je navíc nutné vždy posuzovat ve vztahu k nějakému konkrétnímu normativnímu systému. Jelikož jsou normativní systémy různých skupin vzájemně relativní, je potřeba analyzovat nejen vztah *deviant – publikum*, nýbrž *deviant – kontext – publikum*, viz obr. 1. Kontextem nemusí být pouze nějaký konkrétní normativní systém, nýbrž situace a okolnosti, které z deviantního jednání vytváří jednání deviantní.

Obrázek 1: *Publikum reaguje na deviantní jednání vždy v rámci nějakého kontextu*

Aby mohlo být určité jednání vnímáno a vyhodnoceno jako deviantní, musí se odehrávat v nějakém kontextu. Zcela jistě by například nebylo považováno za deviantní vypít s přáteli v restauraci pivo. Jinak by však stejný akt – vypítí točeného piva – byl vyhodnocen v protialkoholní léčebně. Obnažit se na veřejnosti by bylo beze sporu většinou společnosti vyhodnoceno jako deviantní jednání. Jinak by však stejný akt – obnažení se na veřejnosti – byl vyhodnocen na naturistické pláži.

Kromě vztahu mezi deviantním jednáním, publikem a kontextem se během studia deviantního jednání vynoří problém nerovné distribuce moci ve společnosti. Aspekt moci vstupuje do procesu sociální deviace jako velmi významná proměnná. Aspekt nerovné distribuce moci znamená, že ne všichni, kteří porušují stejná pravidla ve stejném kontextu, obdrží stejné sociální reakce / sankce.

Antropologická perspektiva, která se snaží o zprostředkování emického pohledu na svět, tj. pohledu členů zkoumané skupiny, musí často řešit problém relativity různých normativních systémů. K tomuto problému dochází v průběhu střetu různých, většinou mocensky nerovných, skupin. Antropolog si zde musí klást otázku nikoliv pouze „*kdo, jak a proč porušuje sociální normy*“, nýbrž „*čí normy jsou vlastně porušovány a kdo žádá nápravu?*“

Při pohledu „zvnějšku“ na nějakou marginální skupinu, řekněme na obyvatele chudinského ghetta, se může zdát, že tito lidé ve zvýšené míře porušují normy, pravidla a zákony. Badatel, který se tento problém pokusí nahlédnout (a poté třeba zprostředkovat) skrze emickou perspektivu obyvatel ghetta, tak může dojít ke zjištění, že tito lidé ze své vlastní perspektivy „neporušují pravidla“, nýbrž spíše „žijí podle jiných pravidel“. O to se pokusil např. Elijah Anderson (1999).

Jednání, které je vnímáno širší, resp. mocensky dominantní částí společností jako porušující či ohrožující normy / pravidla / hodnoty (dále jen „normy“), je předmětem sociální kontroly. Sociální deviace a sociální kontrola jsou koncepty na sobě zcela závislé. Proto někteří badatelé nečiní předmětem svého zájmu sociální deviaci jako takovou, nýbrž formy a procesy sociální kontroly (např. Cohen 1985).

„Plnohodnotný“ člen nějaké skupiny, který úspěšně prošel procesem socializace, si skupinové normy osvojil a internalizoval – nejen se je „naučil“, nýbrž se s nimi osobně sžil, přijal je za své vlastní. Porušení sdílených a internalizovaných norem reprezentuje pro členy skupiny vážné riziko ohrožení stability celého sociálního systému. Deviantní jednání porušuje pravidla, porušuje „dohodu“ a tím a snižuje předvídatelnost jednání a jednoznačnou čitelnost celého sociálního světa. Deviantní jednání, jelikož překračuje internalizované normy, mobilizuje sentimentální a afektivní pocity a motivuje jednat za účelem dosažení nápravy. Soubor jednání a postupů, které vedou k (znovu)nastolení konformity se sociálními normami, se nazývá systémem **sociální kontroly**. Systém sociální kontroly se nejčastěji sestává z aplikací sankcí.

Sankce² jsou určité typy sociálních reakcí na sociální jednání. Tyto reakce mohou být ze svého charakteru buď pozitivní nebo negativní. **Negativní sankce** je *trest*, který je myšlen aby odradil od pokračování v deviantním jednání. Pozitivní sankce je naopak *odměna*, která má za cíl povzbudit ke konformnímu jednání.

Sociologové dále rozlišují sankce podle jejich zdroje, tedy podle toho, kdo je dodavatelem takových sankcí, na formální a neformální sankce. **Formální sankce** jsou oficiálními způsoby vyjádření podpory normativnímu systému příslušné skupiny. Formální sankce jsou většinou aplikovány veřejně, aby mohly plnit svoji funkci podpory kolektivních sentimentů, pocitů sounáležitosti a souhlasu se skupinovými normami. **Neformální sankce** jsou pak *neoficiálními* způsoby jednání, jejichž cílem je nastolení konformity se sociálními normami. Obecně lze říci, že účinnost neformálních sankcí klesá s rostoucím počtem členů skupiny.

Tabulka 1: Příklady různých druhů sankcí. Další necht' si čtenář doplní sám. Tabulka převzata z (Clinard, Meier 2004: 36)

SANKCE	Formální	Neformální
Pozitivní	Zvýšení platu v zaměstnání Medaile za zásluhy Diplom / certifikát Povýšení	Pochvala Povzbuzení Úsměv Podání ruky
Negativní	Uvěznění Výpověď ze zaměstnání Exkomunikace z církve	Negativní pomluva Kritika Pohlavek dítěti

Prostřednictvím distinkce formálních a neformálních forem sociální kontroly se dostáváme k problematickému vztahu pojmů *sociální deviace* a *kriminalita*. Vztah těchto pojmů je často nevyjasněný, nezřetelný a může pro antropologii představovat určitý problém.

Situace, během nichž dochází k porušování sociálních norem, studuje řada různých disciplín. Mezi takové sociálněvědní disciplíny pak patří zejména sociologie a kriminologie. Zatímco sociologické přístupy obvykle považují za předmět svého zájmu „deviantní jednání“, kriminologické přístupy se zaměřují úžeji na „jednání kriminální“. **Kriminologie** je „vědní obor

² V následujících dvou odstavcích textu autor studie vycházel z (Clinard, Meier 2004: 34-40).

zabývající se kriminalitou, a to zejména jejím stavem a vývojem ve společnosti, příčinami a podmínkami jejího výskytu, osobností jejích pachatelů [což je výzkumná agenda poměrně nesociologická – pozn. M.R.] a opatřeními k jejímu omezování“ (Velký sociologický slovník 1996: 539, pojem „kriminologie“). Z této slovníkové definice vyplývá, že kriminologie může být chápána jako aplikovaná věda aktivně spolupracující se systémem formální (státní) sociální kontroly (viz zmínka o návrzích vedoucích k omezování kriminality, jako definiční znak disciplíny).

Rozdíly mezi studiem kriminality a sociální deviace, resp. rozdíly mezi kriminologickými a sociologickými přístupy ke studiu transgresivního jednání, se zabývá např. Erich Goode (2001: 33-35). Pokusil jsem se jeho úvahy shrnout v tabulce 2.

Tabulka 2: Dva přístupy ke studiu deviantního jednání – ideálně typizované. Dle (Goode 2001: 33-35)

	Studium „kriminality“ (kriminologie)	Studium „deviace“ (sociologie)
Oblast zájmu	„tvrdá“ deviace, která nejčastěji vede k zatčení a uvěznění	„měkká“ deviace, která málokdy vede k zatčení a uvěznění
Předmět zájmu	kriminální jednání formální sankce	deviantní jednání, charakteristiky a víra systém sociální kontroly neformální sankce
Výzkumné otázky	etiologické = „Proč to dělají?“	interpretativní = „Jaký je sociální význam deviace?“
Teoretický a epistemologický vzor	přírodní / exaktní vědy statistika	interpretativní přístupy hermeneutika

Pravděpodobná metodologie	kvantitativní analýza	kvalitativní analýza
	policejní statistiky	(zúčastněné) pozorování
	formální rozhovory	semi-strukturované rozhovory
	dotazníkové šetření mezi oběťmi	

Goode (2001) připouští, že „kriminologické“ a „sociologické“ přístupy ke studované problematice mohou mít, a často také mají, vzájemně se překrývající pole zájmu; přesto však jsou to přístupy, které si dle kladou jiné otázky a používají jiné terminologické aparáty (Goode 2001: 34).

Pojmem **kriminalita** lze vymezit jako „výskyt trestného chování neboli chování kriminálního,“ přičemž platí, že tento „*pojmem je vymezen platným trestním právem*“ (Velký sociologický slovník 1996: 539, pojem „kriminalita“). V tomto duchu můžeme chápat **kriminální jednání** jako jednání překračující platné zákony.

Dovolím si tvrdit, že takový přístup může představovat pro antropologii určitý problém, neboť pojem „kriminality“ je uplatnitelný pouze v takových sociálních systémech a skupinách, které mají nějaký formální právní systém. Co však s případy deviantního jednání, které nejsou v rozporu se zákony? Nikoliv všechno jednání, které je deviantní, porušuje platné zákony, a nikoliv všechno jednání, které je trestané zákonem, je vždy považováno za deviantní – viz tabulka 3. Striktní lpění na užívání termínu „kriminalita“ by tak diskvalifikovala podstatnou část sociálního jednání ze sociálního výzkumu. Toto dilema by hovořilo pro to, aby antropologie, vzhledem k charakteru otázek, které si klade, upřednostňovala pojem „deviantní jednání“ před „kriminalitou“. Termín *kriminalita* vstupuje pro antropologii do hry jako nevyhnutelný koncept v situaci, kdy se ve výzkumném poli objeví konflikt studované skupiny a státem či skupinou států prosazovaného právního řádu, či agenty, kteří dohlížejí na jeho dodržování (např. policie, armáda, soudní a vězeňský systém, ale i místní samosprávy, úřady a další organizace).

	Deviantní ano	Deviantní ne
Kriminální ano		

Kriminální ne		
----------------------	--	--

Tabulka 3 (kvíz): tabulka pro doplnění forem jednání, které (ne)jsou deviantní a zároveň (ne)jsou kriminální, tj. (ne)překračující zákon

Domnívám se, že sociologická perspektiva ke studiu sociální deviace, vzhledem ke své teoreticko-metodologické tradici, má poměrně blízko k perspektivě, ze které k danému problému přistupuje antropologie. V tabulce 4 proto uvádím velmi stručný přehled významných sociologických teorií sociální deviace. Obecně lze říci, že sociologické teorie sociální deviace oponují teoriím individualistickým, psychologickým, a biologickým. Sociologické teorie deviantního jednání se snaží porozumět sociálním kontextům, které vytvářejí podmínky pro to, aby se deviantní jednání mohlo vůbec uskutečnit.

Tabulka 4: Stručný přehled sociologických teorií sociální deviace

Teorie	Významní (zakládající) autoři	Oblasti zájmu, stručná charakteristika
Teorie funkcionalistické	É. Durkheim	funkce sociální deviace; sociální deviace jako nedílně spojená se sociální strukturou; pozitivní funkce deviace
Teorie sociálního	R. K. Merton	vztah mezi sociální strukturou a deviantním

napětí		jednáním / strukturální podmínky deviantního jednání; sociální tlak jako příčina deviantního jednání
Teorie sociální disorganizace	Chicagská škola sociologie	vztah urbanizace a sociální disorganizace („selhání“ kontrolních mechanismů komunity) jako podmínek pro výskyt deviantního jednání; vztah mezi prostorem a deviantním jednáním
Teorie diferenciální asociace	E. Sutherland	deviace jako naučené jednání; sociální kontexty, které podporují osvojení se takových definic situace, které podporují deviantní jednání
Teorie sociální kontroly	T. Hirschi	otázka „proč se lidé chovají deviantně“ je nahrazena otázkou „proč se lidé <i>nechovají</i> deviantně“? Míra „sžití se“ se širším sociálním rámcem jako míra „ochoty“ porušovat normy tohoto rámce
Interakcionistické teorie	H. Becker, K. Erikson, E. Goffman	studium procesu sociálních reakcí na deviantní jednání. Aplikace teoretických perspektiv symbolického interakcionismu
Teorie konfliktu	K. Marx	důraz na aspekt moci; uplatnění marxistických či feministických perspektiv, zdůraznění emických perspektiv znevýhodněných skupin

Soudobé problémy a trendy v *sociální praxi*

Stanley Cohen tvrdí, že „dějiny sociální kontroly mohou být vyprávěny mnoha různými způsoby“, přičemž jeden z těchto způsobů je přepsat tyto dějiny „jako volbu mezi inkluzí a exkluzí“ (Cohen 1985: 266). V éře modernity a národních států jako monopolních držitelů prostředků násilí a donucovací moci, jsou pak volby mezi inkluzí a exkluzí záležitostí politické teorie a praxe. Situaci po 2. světové válce, zhruba do 60. let 20. století, charakterizuje Cohen jako „éru inkluze“ – oficiální přístup k deviantům se nesl ve smyslu snahy o jejich integraci či reintegraci do komunity (Cohen 1985: 267).

Pro poválečné období byla pro Západní ekonomiku typická nízká míra nezaměstnanosti a obecný ekonomický blahobyt. Byla to éra inkluze³, bohatství a konformity. Cílem modernistického projektu v této době bylo inkorporovat široké masy do plného občanství, hlavní rolí welfare state pak bylo asimilovat a inkorporovat neúspěšné „deviantní“ (čili od normy ekonomického blahobytu se odchyloující) jedince do plné participace ve společnosti. Problémem inkluzivní sociální teorie nebyla rebelie a kriminalita, nýbrž konformita. Přehled pro tuto dobu příznačných konformních sociálních typů, resp. jejich obrazů v tehdejší sociálně vědním myšlení, představuje Jan Keller (2000: 30-42).

Po tomto poválečném „*zlatém věku*“ (Hobsbawm 1998) následovala na přelomu 60. a 70. let kulturní revoluce, která přispěla k růstu individualismu a sociální a kulturní diverzity. Modernizace pokračovala v detradicionalizaci sociálních i kulturních praxí, docházelo k široké rekonstrukci do té doby akceptovaných hodnot a sociálních vztahů. Homogenitu nahradila pluralita, debata, kontroverze a nejednoznačnost. Konformitu jakožto dosavadní „problém“ nahradila rebelie. Pro tuto fázi moderny se stal příznačným důsledný proces individualizace: „máme před sebou individualizovanou verzi modernosti zatíženou břemenem odpovědnosti, která v případě jejího selhání dopadá především na záda jednotlivců“ (Bauman 2002: 19). Ulrich Beck v souvislosti s individualizací modernity hovoří o oslabení kolektivních identit, o ztrátě sociální relevance pojmů jako „třída“, „vrstva“ apod. (Beck 2004: 121-159). Beck dále upozorňuje, že ruku v ruce s individualizací osudu dochází i k individualizaci sociálních rizik, zejm. pak rizika nezaměstnanosti (Beck 2004: 157).

S euro-americkou individualistickou revolucí 70. let šla ruku v ruce ekonomická krize, restrukturalizace trhů práce a masivní nárůst strukturální nezaměstnanosti. Tržní síly nezvratitelně změnilly sféru produkce (zaměstnání), sféru konzumace (rodina) a sféru identity (soukromí). Produktem těchto změn byla *ontologická a materiální nejistota*⁴. Jedny z hlavních institucí modernistického projektu – zaměstnání a rodina – již déle nemohly plnit roli pevných archimédovských bodů v lidských životech.

Na jedné straně stojí síly postupujícího individualismu, plurality alternativních sociálních a hodnotových světů a nejistoty jak materiální, tak i ontologické. Na druhé straně pak stojí psychologická potřeba pocitu osobní bezpečnosti a stability existence. Vnější

³ Éra inkluze byla reprezentovaná např. inkorporací dělnické třídy do společnosti, vyšší mírou rovnoprávnosti žen na pracovním trhu i ve společnosti, či alespoň deklarovanou politickou rovností afroameričanů apod.

⁴ O zde popisovaných procesech poměrně srozumitelně hovoří Jock Young (1999), zejm. na str. 1-30. Z tohoto textu budu vycházet i v následujících dvou odstavcích předkládaného textu. Popisované procesy ve svých knihách studují také Zygmunt Bauman (2002, 2005), nebo třeba Ulrich Beck (2004).

sociální a ekonomické podmínky se změnil, vnitřní psychologické potřeby bezpečí a jistoty zůstaly stejné. V rámci přechodu od *inkluzivní* k *exkludující společnosti* Jocka Younga (1999) zajímají změny v percepce, resp. změny v reakcích na deviantní jednání, které jsou v *exkludující společnosti* dle Younga motivovány výše popsanou ekonomickou a ontologickou nejistotou.⁵

Ontologická a ekonomická nejistota jsou dle Younga extrémně výbušnou směsicí produkující institucionální trestné reakce na kriminální jednání a usnadňují možnost vytváření obětních beránek. Dochází k redefinici „deviace“ a k vytváření psychologického bezpečí reafirmací hranic in-group tím, že se „*out-group se stává obětním beránkem pro problémy širší společnosti: je to underclass, který žije v zahálce a kriminalitě*“ (Young 1999: 20). Jsou to lidé, na které modernita zapoměla, nebo spíše jinak: pozdně moderní společnost ztratila motivaci je inkorporovat do plné občanské a ekonomické participace v rámci konvenční společnosti.

Pozdní modernita, která jedince uvrhá do materiální a ontologické nejistoty, transformovala prostředky sociální kontroly. Došlo ke změně v percepce nebezpečí a rizik v očích veřejnosti (Donnison 1998), což vedlo ke změnám v oficiálních politikách „proti kriminalitě“. Postupně s měnící se modernitou se mění i funkce a struktura sociální kontroly (Garland 2001). Implicitním cílem sociální kontroly je nyní (spolu)vytvářet pocit ontologické jistoty exkludováním členů out-group, na které je delegovány viny za problémy a nejistoty dnešního světa – proto je např. v procesech sociální exkluze různých skupin ve společnosti tak důležitý symbolický aspekt jejich exkluze (reprezentace exkludovaných v lidovém, mediálním a politickém diskurzu). Sociální kontrola se již nesnaží o „nápravu“ či „disciplinaci“ jedinců, nýbrž o jejich exemplární segregaci a exkluzi.

Michel Foucault nazval studii, která zkoumá okolnosti vzniku moderní společnosti, jež šla ruku v ruce s rozvojem mechanismů formálních mechanismů sociální kontroly, poměrně příznačně „Dohlížet a trestat“ (2000). V této studii se zabývá souvislostí mezi moderní společností, „racionalitou“ (tedy i „rationalitou“ v oblasti sociální kontroly) a vznikem moderních věznic. Vězeňský systém, jakožto formální kárný systém kontrolovaný národním státem, se stal pro Foucaulta příkladem *par excellence* pro studium principů fungování

⁵ Autoři, kteří popisují změny v percepce a managementu sociální deviace, používají koncepty jako je „inkluzie“, „exkluze“, resp. „sociální inkluzie/exkluze“. Možná to byl právě posun od „inkluzivního“ k „exkluzivnímu“ přístupu v rámci managementu sociální deviace, co bylo impulsem pro masivní představení konceptu „sociální exkluze“ do sociálních věd a do sociální politiky. K tomuto momentu (Mareš 2000; Room 1995; český přehled též Toušek 2006).

moderní společnosti. Pokud bylo vězení v *éře inkluze* symbolem snahy o začlenění jedinců zpět do společnosti, je nyní – v *éře exkluze* – symbolem jejich radikální odlišnosti a nutnosti jejich exkluze.

Změnu forem a hranic sociální kontroly i sociální exkluze na příkladě současné Brazílie studuje Teresa Caldeira (2000). Caldeira ve své knize analyzuje současnou sociální, ekonomickou a politickou situaci v Sao Paulu a ukazuje, jak se obecný strach z kriminality (způsobený výše popisovanou *ekonomickou a ontologickou* nejistotou) stal ospravedlněním pro rostoucí míru prostorové segregace chudoby, mimo jiné prostřednictvím růstu „opevněných“ enkláv, v nichž se bohatí za ostatními dráty dobrovolně segregují ze strachu před chudým a „nebezpečným“ *underclass*. Mezi další charakteristické znaky soudobých sociálních, politických a ekonomických vztahů v Sao Paulu je pak dle Caldeira rostoucí míra uplatňování policejní síly v chudých oblastech města a s tím související hypertrofie vězeňského systému (Caldeira 2000).

Hypertrofií vězeňského systému v období pozdní modernity se zabývají i jiní autoři, např. Loïc Wacquant (1999, 2001). Wacquant chápe hypertrofii vězeňských systémů jako snahu o trestní management *nové chudoby* na pozadí probíhajících ekonomických změn a rostoucí míry sociálních nejistot (Wacquant 1999: 220). Tyto ekonomické změny a z nich pramenící změny struktury trhů práce a rostoucí míra pocítovaných sociálních rizik, je dle Wacquanta vedlejším produktem neoliberální politiky – ekonomické deregulace a snížení výdajů na sociální zabezpečení (Wacquant 2001).

Řada badatelů podrobuje změny v soudobých společnostech analýze a snaží se porozumět měnícím se podobám hranic a funkce sociální kontroly a sociální deviace. Tyto změny se snaží dát do souvislosti s probíhajícími sociálními a ekonomickými procesy. Tito badatelé analyzují, jak se hranice normality a deviace stávají prostorem pro negociaci a zvětčování hranic sociálních.

Nové trendy v sociologické teorii

Arrigo a Young (1998) tvrdí, že teorie kriminality a deviace jsou, podobně jako jiné texty a výpovědi o světě, kulturními produkty, které jsou situovány v rámci specifických socio-historických kontextů. Proto dle Arrigo a Younga teoretický aparát klasické kriminologie ukotvený v modernistickém diskurzu neumožnil plně porozumět genderovým, třídním a rasovým diferencím, neboť tyto difference jsou v rámci modernistických teorií kriminality systematicky umlčovány (Arrigo, Young 1998).

Za oprávněnou považují tuto kritiku i někteří soudobí kriminologové (Ferrel 1999; Ferrel, Hayward, Morrison, Presdee 2004; Hayward, Young 2004). **Kulturní kriminologie** je jedním ze soudobých směrů v oblasti bádání o deviantním jednání, který by dle mého názoru neměl uniknout pozornosti antropologů, kteří bádají v oblasti deviantního jednání.

Presdee (2004) představuje kulturní kriminologii jako kritickou reakci, jako záměrnou opozici, k tzv. *administrativní kriminologii*. Kulturní kriminologie dle zástupců tohoto směru odmítá chápat jako předmět své činnosti produkci komentářů ke statistickým tabulkám⁶. I Hayward a Young (2004) se prostřednictvím projektu kulturní kriminologie kriticky vymezují vůči soudobému dominantnímu trendu v sociální teorii, jímž je dle nich pozitivismus a teorie racionální volby (Hayward, Young 2004: 263).

Kriminalitu se nesnaží kulturní kriminologové nahlížet jako statistickou záležitost, či jako záležitost jednoznačných faktů, nýbrž spíše jako produkt „nerovných mocenských vztahů“ (Presdee 2004: 276), a jako *kulturní produkt*, který je proto nutné studovat jako ostatní kulturní produkty – jako určité sociální „kreativní konstrukty“ (Hayward, Young 2004: 259).

Do teoreticko-výzkumné agendy kulturní kriminologie pak patří, mimo jiné, následující momenty⁷:

- snaha o uchopení fenomenologie zločinu, prioritou analýzy je porozumět každodennosti studovaných aktérů
- kriminalita je chápána jako proces (interakce) mezi více aktéry, navíc vždy v nějakém kulturním kontextu
- porozumění, jak lidé dávají smysl, a jak vzdorují, sociálním strukturám

Příliš relativistický přístup ke studiu sociální deviace a kriminality, který tvrdí, že neexistují žádná kritéria, dle kterých bychom mohli různé formy transgrese komparovat, podrobuje kritice Gregory Leavitt (1990). Leavitt tvrdí, že přehnaný kulturní relativismus v kriminologii je zpátečnický v tom smyslu, že zabraňuje využít výhod plynoucích

⁶ Kulturní kriminologii na druhou stranu není možné chápat jako absolutní odmítnutí kvantitativních způsobů zpracování dat. Stephanie Kane (2004: 304) upozorňuje, že kulturní kriminolog, ač – vzhledem k otázkám, které si klade – upřednostňuje kvalitativní analýzu, využívá i možnosti, jež mu poskytuje statistická analýza. Přesto chápou někteří badatelé za jeden z cílů projektu kulturní kriminologie oproštění kriminologie od závislosti na statistických údajích a číslech (Young 2004).

⁷ Dle (Presdee 2004), (Hayward, Young 2004) a (Kane 2004).

z komparativního výzkumu, tedy, mimo jiné, zabraňuje formulovat zobecňující hypotézy a teorie transgresivního jednání (Leavitt 1990).

Noaks a Wincup (2004) se ve své knize o kvalitativním kriminologickém výzkumu zamýšlejí nad tím, v jakých situacích upřednostnit kvalitativní výzkum před výzkumem kvantitativním. Na otázku „proč provádět kvalitativní výzkum v kriminologii?“ odpovídají Noaks a Wincup následovně (2004: 11-15):

- protože může pomoci porozumět formám a procesům deviantního jednání, které není možné zachytit statisticky
- protože může zprostředkovat pohled na svět ať již oběti, útočníka, nebo třeba člena soudu či policie
- protože získané poznatky mohou být komplementární k výsledkům kvantitativní výzkumů
- protože může pomáhat při tvorbě a designování rozvojových politik v oblasti boje proti kriminalitě

Co se týče výzkumné agendy pro kvalitativní výzkum v oblasti deviantního chování a kriminality, je to v současné době pole s poměrně bohatým výběrem témat a problémů. Joel Best představuje následující oblasti výzkumu, které jsou v současné době poměrně živé (Best 2004: 59-68):

- Deviace jako transakce
- Deviace jako kariéra
- Deviace a emoce
- Deviace a diskurz
- Deviace a gender

Některá etická dilemata ve výzkumu deviantního jednání

Mezi základní maximy etiky v sociálních vědách patří na obecné rovině zabránění zneužití získaných dat, zodpovědnost vůči informantům a jejich právo na soukromí (anonymitu). Jakákoliv újma informantů plynoucí ze sociálního výzkumu je obecně

pokládána za eticky nepřijatelnou.⁸ Výzkum o oblasti deviantního / kriminálního jednání může nahlédnout tyto vcelku neproblematické požadavky v nové. světle.

Nancy Scheper-Hughes patří mezi badatele, které samotná povaha jimi zkoumaného problému vede k časté diskusi etických problémů. Scheper-Hughes se dlouhodobě zabývá výzkumem nelegálního obchodu s lidskými orgány, zejm. obchodu s ledvinami (Scheper-Hughes 2004). Scheper-Hughes se postupně napojila na mezinárodní síť složenou z „dárců“ orgánů, z obchodníků s orgány, z transplantačních klinik a z tzv. transplantačních turistů, aby odhalila, že součástí této sítě jsou často i obchodníci s lidmi, kteří nutí jedince, kteří se dostanou do jejich moci, aby „prodali“ své vnitřní orgány a tím si vykoupili zpět svobodu. Odhalení takové praxe, v rámci které je zneužíváno a poškozováno zdraví lidských bytostí, s sebou přináší řadu etických a morálních dilemat. Scheper-Hughes se naprosto oprávněně ptá, ke komu má být antropolog v rámci takového výzkumu „loayální“ (Scheper-Hughes 2004: 41)? Mají to být informátoři, jak tvrdí standartní etické poučky, tedy v tomto případě třeba i obchodníci s lidmi? Nebo to mají být např. oběti mezinárodního zločinu, oběti domácího násilí, oběti sexuálního zneužití apod? Tyto a další dilemata, které Scheper-Hughes ve svém textu debatuje, nás přivádějí k řadě problémů, které stojí na hraně etiky, resp. etické obhajitelnosti, a metodologie. Mezi tyto problémy mohou, mezi jinými, patřit následující:

- Jak je možné uchopit zločin antropologicky?
- Jak je možné uchopit zločin antropologicky *a zároveň* morálně?
- Je vskutku vždy nutné (či možné) zachovávat hodnotovou neutralitu?
- Za jakých podmínek je možné provádět výzkum tajně?
- Ke komu má být antropolog loayální?

Vedle rizik, které ze sociálního výzkumu vyplývají pro informanty, je v procesu výzkumu deviantního jednání nutné zvážit i rizika vyplývající pro samotného výzkumníka. Kromě relativně vyšší míry emocionální zátěže s sebou výzkum zejm. vážných forem kriminálního jednání přináší pro výzkumníka vyšší nebezpečí ohrožení zdraví nebo dokonce života. Tato rizika je nutné vzít v potaz ještě před samotným zahájením výzkumu. Pro diskusi

⁸ K podrobnější diskusi etických problémů spojených s kvalitativním výzkumem viz (Noaks, Wincup 2004: 37-52) či např. (Mautner, Birch, Jessop, Miller 2002).

rizikových faktorů v sociálním, zejm. kvalitativním, výzkumu viz sborník (Lee-Treweek, Linkogle 2000).

Metodologické problémy spojené s výzkumem kriminality či obecněji deviantního jednání vyplývají také ze skutečnosti, že na ně často nelze aplikovat jinak běžné metody výzkumu. Sociální deviace patří mezi oblasti jako je „čarodějnictví nebo sex“, které „nejsou zcela jednoduše pozorovatelné“ (Kane 2004: 304), čímž je potenciálně halí do oparu větší nejasnosti, než výzkum praktik provozovaných „veřejně“.

Antropolog, který studuje deviantní jednání, se také vystavuje nebezpečí odsouzení ze strany společnosti tím, že „zkoumá“, resp. „snaží se porozumět“ něčemu, co okolní společnost potenciálně odsuzuje, nebo dokonce trestá. Zde se opět vrací etické dilema: kde leží, nebo kde mají ležet hranice antropologovy loajality?

Závěr

Cílem této krátké, vůbec ne vyčerpávající, přehledové studie bylo představit základní koncepty, teorie a přístupy, které by mohly být nápomocny při ustavování „antropologie deviace“, nebo „antropologie transgresivního jednání“ jako svébytné součásti antropologie komplexních a rychle se měnících soudobých společností.

Oblast transgresivního jednání, které generuje negativní sociální reakce a motivuje nápravné jednání, je širokou oblastí, která nabízí jedinečnou perspektivu pro porozumění lidskému sociálnímu jednání. Způsoby, jakým společnost vytváří, negociuje, rekonstruuje a vyžaduje dodržování pravidel a hranic, dávají možnost nahlédnout do základních mechanismů fungování lidské společnosti vůbec.

Pokud je podstatou *kulturní kriminologie* „čtení kriminality skrze kulturu“ (Kane 2004: 305), proč nechápat projekt antropologie kriminality pracovníě jako „čtení kultury skrze kriminalitu“?

Literatura

Anderson, Elijah. 1999. *Code of the Street: Decency, Violence, and the Moral Life of the Inner City*. New York / London: W.W. Norton & Company.

Arrigo, Bruce, T.R. Young. 1998. „Theories of Crime and Crimes of Theorists: On the Topological Construction of Criminological Reality“. *Theory & Psychology* 8(2): 219-252.

Bauman, Zygmunt. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.

Bauman, Zygmunt. 2005. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta.

- Beck, Ulrich. 2004. Riziková společnost: na cestě k jiné moderně. Praha: SLON.
- Best, Joel. 2004. Deviance: Career of a Concept. Belmont: Wadsworth / Thompson Learning.
- Caldeira, Theresa. 2000. City of Walls: Crime, Segregation, and Citizenship in Sao Paulo. Berkeley, CA & London: University of California.
- Clinard, Marshall B., Robert F. Meier. 2004. Sociology of Deviant Behavior, Twelfth Edition. Belmont: Wadsworth/Thompson.
- Cohen, Stanley. 1985. Visions of Social Control: Crime, Punishment and Classification. Cambridge and Oxford: Polity Press and Blackwell Publishers.
- Donnison, David. 1998. „Creating a Safer Society“. Pp. 3-20 in Catherine Jones Finer, Mike Nellis (eds.). Crime & Social Exclusion. Oxford: Blackwell Publishers.
- Ferrell, Jeff. 1999. 'Cultural Criminology', Annual Review of Sociology 25: 395–418.
- Ferrel, Jeff, Keith Hayward, Wayne Morrison, Mike Presdee (eds.). 2004. Cultural Criminology Unleashed. London: Glasshouse Press.
- Foucault, Michel. 2000. Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení. Praha: Dauphin.
- Freilich, Morris, Douglas Raybeck, Joel Savishinsky. 1991a. „Introduction: The Anthropology of Deviance“. Pp. 1-24 in Morris Freilich, Douglas Raybeck, Joel Savishinsky (eds.). Deviance: Anthropological Perspectives. New York: Bergin & Garvey.
- Freilich, Morris, Douglas Raybeck, Joel Savishinsky (eds.). 1991b. Deviance: Anthropological Perspectives. New York: Bergin & Garvey.
- Garland, David. 2001. The Culture of Control. Oxford: Oxford University Press.
- Goode, Erich. 2001. Deviant Behavior, Sixth Edition. New Jersey: Prentice Hall.
- Hayward, Keith, Jock Young. 2004. „Cultural Criminology: Some Notes on the Script“. Theoretical Criminology 8(3): 259-273.
- Hobsbawm, Eric. 1998. Věk extrémů. Krátké dějiny 20. století: 1914–1991. Praha: Argo.
- Kane, Stephanie. 2004. „The Unconventional Methods of Cultural Criminology“. Theoretical Criminology 8(3): 303-321.
- Keller, Jan: 2000. Vzestup a pád středních vrstev. Sociologické nakladatelství.
- Leavitt, Gregory. 1990. „Relativism and Cross-Cultural Criminology: A Critical Analysis“. Journal of Research in Crime and Delinquency 27(1): 5-29.
- Lee-Treweek, Stephanie Linkogle (eds.). 2000. Danger in the field: Risk and Ethics in Social Research. London: Routledge.
- Mareš, Petr. 2000. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení“. Sociologický časopis 36(3): 285-297.

- Mautner, Melanie, Maxine Birch, Jilie Jessop, Tina Miller (eds.). 2002. *Ethics in Qualitative Research*. London: Sage.
- Noaks, Lesley, Emma Wincup. 2004. *Criminological Research: Understanding Qualitative Methods*. London: Sage.
- Parnell, Philip, Stephanie C. Kane. 2003. *Crime's Power: Anthropologists and the Ethnography of Crime*. New York and Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Presdee, Mike. 2004. „Cultural Criminology: The Long and Winding Road“. *Theoretical Criminology* 8(3): 275-285.
- Room, Graham. 1995. „Poverty and Social Exclusion: The New European Agenda for Policy and Research“. In Graham Room (ed.). *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. The Polity Press.
- Rock, Paul. 2002. „Sociological Theories of Crime“. Pp. 51-82 in Mike Maguire, Rod Morgan, Robert Reiner (eds.). *The Oxford Handbook of Criminology*. Oxford: Oxford University Press.
- Scheper-Hughes, Nancy. 2004. „Parts Unknown: Undercover Ethnography of the Organs-Trafficking Underworld“. *Ethnography* 5(1): 29-73.
- Toušek, Ladislav. 2006. „Kultura chudoby, underclass a sociální vyloučení“. Pp. 288-321 in Tomáš Hirt, Marek Jakoubek (eds.). *Romové v osidlech sociálního vyloučení*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Tunick, Mark. 2004. „‘Can Culture Excuse Crime?’: Evaluating the Inability Thesis“. *Punishment & Society* 6(4): 395-409.
- Velký sociologický slovník. 1996. Praha: Karolinum
- Wacquant, Loïc. 1999. „‘Suitable Enemies’: Foreigners and Immigrants in the Prisons of Europe“. *Punishment & Society* 1–2:215–223.
- Wacquant, Loïc. 2001. „The Penalisation of Poverty and the Rise of Neo-liberalism“. *European Journal on Criminal Policy and Research* 9-4 (Winter 2001): 401-412.
- Young, Jock. 1999. *The Exclusive Society*. London: Sage.
- Young, Jock. 2004. „Voodoo Criminology and the Numbers Game“. Pp. 13-27 in Ferrel, Jeff, Keith Hayward, Wayne Morrison, Mike Presdee (eds.). 2004. *Cultural Criminology Unleashed*. London: Glasshouse Press.